

2. PUGINAŁY Z XVI W.

Na początku XVI w. wszystkie typy pugałałów średniowiecznych były jeszcze powszechne w uzbrojeniu żołnierzy piechoty i rycerstwa (Oakeshott 2000, s. 225). Dowodem na to są dzieła Albrechta Dürera, jak: drzeworyty *Ecce Homo* i *Zmartwychwstanie* z 1512 r., czy przedstawienie św. Eustachego na

prawym skrzydle tzw. *Ołtarza Paumgärtnerowskiego* (Limentani Viridis, Pietrogiovanna 2004, s. 199-208). Widnieją na nich pugałały tarczowe i nerkowe o silnie rozszerzających się trzonach, zwieńczonych naparstkowymi głowicami.

A. PUGINAŁY MIECZOWE

Niewątpliwie średniowieczną tradycję miały wszelkiego rodzaju okazy o formie przypominającej miniaturę miecza. Egzemplarze XVI-wieczne, zwłaszcza pochodzące z drugiej ćwierci tego stulecia, wyróżniają się przede wszystkim zdobieniem oraz kształtem pochew, które zakończone są często medalionem lub ozdobną gałką.

Oprawy luksusowych okazów wykonywano w całości ze srebra, jak w przypadku pugałała mieczowego z ok. 1540 r. ze zbrojowni księcia brzesko-legnickiego, Fryderyka II (Goliński 1996, s. 65). W ornamentyce tego okazu widoczna jest zasada *horror vacui*, przyświecająca artyście, który każdą wolną przestrzeń starał się zapisać arabeską, przedstawieniami figuralnymi i zoomorficznymi (ryc. 22c).

Najokazalsze dekoracje pochew renesansowych pugałałów, wytłaczane, trybowane i cyzelowane w blasze, projektowali artyści najwyższej rangi (por. Schneider 1977, s. 66-67).

Dość wymienić w tym miejscu szkice pochew pugałałów autorstwa Hansa Holbeina Młodszego (1497-1543), przedstawiające m.in. słynny taniec śmierci (ryc. 22b), który w identycznej formie pojawia się jako główny motyw zdobniczy oprawy pugałałów niemieckich lub szwajcarskich (Laking 1920, s. 57-59, ryc. 837; 838).

Zwłaszcza w Szwajcarii podobnie dekorowane pochwy stały się niezwykle popularne przy lokalnych formach, nazywanych z tego powodu przez niektórych badaczy pugałałami holbeinowskimi (Oakeshott 2000, s. 227; Peterson 2001, s. 39). Panele pochew pugałałów szwajcarskich były na ogół ażurowe, wykonane z tańszej blachy mosiężnej. Oprócz wspomnianego tańca śmierci, w dekoracji pojawiały się sceny zaczerpnięte ze Starego Testamentu, kultury starożytnej Grecji i Rzymu lub historii średniowiecznej Szwajcarii. Popularna była np. legenda o Wilhelmie Tellu, motywy alegoryczne i medaliony (Schneider 1977, s. 30). Pugałały szwajcarskie powszechnie używane były prawie przez wszystkie warstwy społeczne (por. Schneider 1977, s. 45-46). Poszczególne okazy mogły różnić się między sobą jedynie poziomem wykonania.

Niektóre grafiki H. Holbeina przedstawiają elementy opraw pugałałów o podobnym programie

dekoracyjnym, jak pochwa broni Fryderyka II (por. Laking 1920, ryc. 838A).

Okaz ze zbrojowni książąt brzesko-legnickich, przechowywany w dawnym Museum für Kunstgewerbe und Alterthümer we Wrocławiu, nie dotrwał do naszych czasów i znany jest jedynie z publikowanej dokumentacji (Kalesse 1888, ryc. 20). Istnieją uzasadnione przypuszczenia, że pugałał ten nie jest wyrobem śląskim. Wskazuje się na ogół na warsztaty augsburskie lub norymberskie jako miejsce produkcji omawianej broni, która wchodziła w skład większego zbioru militariów ze zbrojowni książąt brzesko-legnickich, przekazanego muzeum z archiwum rady miasta Wrocławia (Goliński 1996, s. 65).

Pugałał z arsenału Fryderyka II przypomina, pod względem ukształtowania rękojeści, miecz króla Zygmunta Starego z ok. 1526 r., przechowywany na Wawelu (Żygulski 1984, s. 44).

Omawiany zabytek związany był z renesansową modą na tworzenie prywatnych, książęcych arsenałów i zbiorów osobliwości. Przy okazji nawiązywania kontaktów dyplomatycznych lub uroczystości, do dobrego tonu należało obdarowywanie się kunsztownie i bogato wykonanym, lecz równie niepraktycznym uzbrojeniem. Zwyczaj ten doprowadził do powstania najbardziej znaczących kolekcji broni w Europie. Przykładem mogą być zbiory tzw. Pantheonu Sławy w zamku Ambras, stworzone przez tyrolskiego arcyksięcia Ferdynanda II (Gamber, Thomas 1976, s. 11-12). Do kolekcji tej znaczące osoby z całej ówczesnej Europy przysyłały luksusowe uzbrojenie, prześcigając się w ilości ekstrawagancji prezentów.

Broń rycerza Wolfa Haunolda (†1572), przedstawiona na nagrobku wykonanym ok. 1560 r. (Harasimowicz 1992, ryc. 88) z kościoła Matki Boskiej Różańcowej w Brzezynie, pow. średzki (ryc. 22a), należy do mniej wytwornych form pugałałów mieczowych niż wcześniej opisany.

Szeroka pochwa, zakończona zdobioną gałką, przypomina kształtem egzemplarze spotykane przy pugałałach szwajcarskich (ryc. 22b). Skromniejsza, florystyczna dekoracja poszycia, które w pierwotnym prawdopodobnie wykonano z wytłaczanej blachy

lub skóry, może również stanowić reminiscencję projektów wykonanych przez Hansa Holbeina Młodszego (por. Laking 1920, s. 58, ryc. 838A).

Podobny, wytłaczany ornament, widnieje na renesansowej pochwie miecza z Nysy z XIII/XIV w., którą zastąpiono starszą średniowieczną (Głosek 1973, s. 143).

Prawie wszystkie cechy formalne oprawy pugińału z nagrobka Wolfa Haunolda, łącznie ze zdobioną palmetowo taszką oraz wygiętym jalcem, są także charakterystyczne dla mieczy pochodzących z epoki, jak np. dla okazu z grobu króla Zygmunta Augusta (Żygulski 1975, ryc. 61)²³. Niezwykła dbałość o oddanie szczegółów przez artystę sugeruje, że broń

wyobrażona na nagrobku Wolfa Haunolda należała do prywatnego arsenału rycerza. Pierwowzór tego pugińału mógł powstać w 1. poł. XVI w.

Pugińały omawianej odmiany, podobnie jak w średniowieczu, były miniaturami mieczy (por. Peterson 2001, s. 22). Często traktowano je jako oznakę stanu rycerskiego, o czym świadczą najbardziej luksusowe egzemplarze. Nie oznacza to jednak wyłączności rycerstwa w zakresie użytkowania pugińałów mieczowych w XVI w. Okazy występujące na Śląsku nie odbiegały poziomem artystycznym wykończenia od swoich zachodnio- i południowo-europejskich odpowiedników.

B. PUGIŃAŁY LANDSKNECHTOWSKIE

Jednym z najbardziej znanych na terenach europejskich typów renesansowych pugińałów, należących do uzbrojenia żołnierzy piechoty, jest z pewnością tzw. pugińał landsknechtowski. Bogato zdobiony ornamentem puklowanym i sznurowym odpowiadał nowej modzie oraz ekstrawaganckim strojom formacji pieszych, stworzonych przez Maksymiliana I (Żygulski 1975, s. 158). Niektórzy bronioznawcy przyjmują, że ewolucja tej broni tkwi korzeniami w średniowieczu, a u jej początków stoi pugińał tarczowy, charakterystyczny dla lat 80. XV w. (Oakeshott 2000, s. 226). Bardziej przekonująco wydaje się jednak poparta analizą form sugestia K. Ullmanna (1961, s. 116), że pugińały landsknechtowskie²⁴ wywodzą się od średniowiecznych okazów z oprawami nerkowatymi.

Cechami wyróżniającymi były przede wszystkim okrągła, często stożkowata lub walcowata i ozdobnie wycinana rękojeść, krótki jalec, czasem zakończony łezkami, oraz ciężka pochwa wykonana z metalu, zdobiona trybowaniem, wytłaczaniem i oksydowaniem (Quaas 1997, s. 122).

Pugińały landsknechtowskie cieszyły się popularnością nie tylko wśród żołdaków, lecz także wyższych warstw społeczeństwa, stanowiąc nawet broń książęcą (Seitz 1965, s. 370). Rozprzestrzenianiu wzorów sprzyjał fakt, że do niemieckiej piechoty wstępowała szlachta (Plewczyński 1997, s. 37-38). Terytorialnie broń niemieckiej piechoty mogła występować niemal wszędzie, gdzie pojawili się tworzący ją żołnierze, którzy w poszukiwaniu lepszych warunków służby przemierzali wielkie połacie Europy.

W połowie XVI w. Gdańszczanie zwербowali armię landsknechtów niemieckich z obszarów Francji i Niderlandów (Plewczyński 2000, s. 22). Czeskie akta procesowe z końca XVI w. wymieniają m.in. pugińały w niemieckim stylu, które można identyfikować z omawianą bronią (Letośnikova 1983, s. 205).

Określenie pugińał landsknechtowski powinno być traktowane jako umowne, świadczące o rozpoznaniu tego typu oręża wśród żołnierzy niemieckiej piechoty, a nie jako podstawa do wniosków na temat jego genezy (por. Oakeshott 2000, s. 226).

Na terenie Śląska odnaleziono kilka zabytków należących do omawianej kategorii. W ikonografii z XVI w. pugińał landsknechtowski jest poświadczony licznymi przykładami, głównie występującymi na rycerskich płytach nagrobnych. Zarówno znaleziska, jak i przedstawienia odznaczają się dosyć dużym zróżnicowaniem, umożliwiającym wstępną klasyfikację ze względu na ukształtowanie rękojeści.

Odmiana 1

Do odmiany 1, korzeniami tkwiącej jeszcze w średniowieczu, można zaliczyć oddany ze szczegółami przez artystę pugińał na płycie nagrobnej rycerza Jorga von Pogrell (†1560 r.) z kościoła św. Marii Magdaleny w Różanej, pow. ząbkowski (ryc. 23a). Charakteryzuje się on głowicą w formie grubej płytki wyciętej w kształt czterolistnej koniczyny. Niewielkie wymiary tego elementu oprawy świadczą, że trzon rękojeści nie rozszerzał się silnie w kierunku szczytu, tylko miał w przybliżeniu walcowaty kształt. Analogiczna głowica występuje przy pugińale nerkowym (nr inw. IX-1922) z końca XV/ pocz. XVI w. (ryc. 23b,c) z Muzeum Narodowego we Wrocławiu (Lewandowski 1986, s. 105). O późnej chronologii okazu nr IX-1922 mogą świadczyć także „nerki” wykonane razem z jalcem z jednego kawałka stali.

²³ Zob. dalsze uwagi na temat przedstawienia miecza z nagrobka Hansa Bocka von Lobris.

²⁴ Autor ten nie używa bezpośrednio nazwy pugińał landsknechtowski, lecz odnosi się do form, które w literaturze bronioznawczej powszechnie określane są tym mianem.

Jelec na płycie Jorga von Pogrell ukształtowany jest zgodnie z tendencją pojawiającą się na początku XVI w. (por. Peterson 2001, s. 41). Jego ramiona zagięte w kierunku głowni mają wolutowo zwinięte zakończenia. Broń zawieszona jest u prawego boku rycerza za pomocą pojedynczego rzemienia, przechodzącego w szerszy pas skóry, mocowany do wewnętrznej strony pochwy. W rzeczywistym modelu pochwa była najprawdopodobniej metalowa, w przekroju okrągła, zdobiona wytłaczaniem, zaopatrzona w trzy kieszenie na dodatkowe nożyki oraz zakończona ozdobną gałką, co jest zespołem cech właściwych dla pugała landsknechtowskiego (Quaas 1997, s. 122).

Brzeg kieszeni pochwy, dekorowany pionowym karbowaniem, jest taki sam, jak na drzeworycie z 1545 r., publikowanym przez H. Seitz (1965, s. 372, ryc. 278). Pugał landsknechtowski o pochwie, jelcu i głowicy zdobionej analogicznymi, karbowanymi pionowo pierścieniami z Helikon Kastélymúzeum w Keszthely, na Węgrzech, również pochodzi z 1. poł. XVI w. (Radić 2002, s. 96, ryc. 26).

Jelec zagięty w kierunku głowni występuje przy pugałach landsknechtowskich na ołtarzu z 1516 r., z kościoła farnego św. Jerzego w Spisskiej Sobocie na Słowacji (Cidlińska 1989, s. 82).

Kształtu brzeszczotu broni z płyty Jorga von Pogrell możemy jedynie się domyślać.

Przy najwcześniejszych pugałach landsknechtowskich, będących miniaturami mieczy – tzw. *Katzbalgerów*, oraz w przypadku tzw. pugałów maksymiliańskich, stosowano głównie obosieczne ze środkowym żebrzem zamiast ości (por. Seitz, 1965, s. 368, 370 ryc. 276; Peterson 2001, ryc. 45, 52). Broń tego typu nie występuje jednak w znanej ikonografii oraz materiale zabytkowym z terenu Śląska.

Wśród pugałów landsknechtowskich spotykane są wszelkiego rodzaju przekroje brzeszczotów. Wbrew twierdzeniu E. Oakeshotta (2000, s. 227), głównie jednosieczne nie należą do rzadkości (por. Ullmann 1961, s. 116). Przedstawienie z Różanej można ogólnie datować na 1. poł. XVI w., czyli w przybliżeniu na czas życia Jorga von Pogrell.

Na szczególną uwagę zasługuje forma rękojeści pugała z nagrobka śląskiego, która zawiera elementy właściwe dla średniowiecznych okazów nerkowatych. Zwłaszcza wspomniana płaska, koniczynowata głowica oraz jelec z wolutowo zwiniętymi zakończeniami ramion, nawiązującymi do kształtu „nerek”, wskazuje na ewolucję pugałów landsknechtowskich z form nerkowatych.

Odmiana 2

Równolegle do poprzednio opisanego ewoluował odmienny wariant pugała landsknechtowskiego, o stożkowatym trzonie silnie rozszerzającym się w kierunku tarczowatej, metalowej głowicy, oznaczony dalej jako odmiana 2. Forma ta zbliżona jest do typu 28 według H. Seitz (1965, s. 202, 213, ryc. 129), pojawiającego się ok. 1500 r. Słynne ilustracje autorstwa Hansa Burgkmaira do *Triumfu Maksymiliana* dostarczają trzech przykładów pugałów o analogicznym kształcie (Oakeshott 2000, s. 226). Nad dziełem tym pracowano do śmierci cesarza w styczniu 1519 r. co wskazuje, że omawiana broń już w owym czasie prezentowała rozwiniętą formę.

Zabytek, odkryty w 1969 r. w dawnej studni przy ul. Bankowej w Legnicy (ryc. 24a,b,c), należy właśnie do tej odmiany pugałów landsknechtowskich. Trzon rękojeści zachował się jedynie w górnej partii. Jego stożkowaty kształt, silnie rozszerzający się w kierunku szczytu, ma najistotniejsze znaczenie dla identyfikacji broni jako pugała landsknechtowskiego. Okazy o analogicznych elementach oprawy odkryto podczas badań archeologicznych w Lubece (Ullmann 1961, s. 116, ryc. 30;31). Znaleźiska te datowane są na 1. poł. XVI w. (Ullmann 1961, s. 116). W przeciwieństwie do zabytku legnickiego mają one jednak głównie jednosieczne, będące, zdaniem badaczy, reminiscencją form średniowiecznych (Ullmann 1961, s. 116).

Drewniany element trzonu zabytku śląskiego jest poprzecznie karbowany i podzielony na połówki za pomocą pionowych linii. Taki wzór powstał na drewnie najprawdopodobniej w wyniku odcisnięcia drucianego oplotu, który nie zachował się. Prawie identyczny schemat wykonania oplotu i ukształtowania trzonu rękojeści prezentuje bowiem pugał landsknechtowski z dawnej Wallace Collection, datowany na ok. 1550 r. (Mann 1962, s. 384, tabl. 139). Podobna rękojeść występuje także przy pugałach z Germanisches National Museum w Norymberdze, z ok. 1514 r. (ryc. 24d). Sugestia M. Lewandowskiego (1986, s. 111) co do możliwości późniejszego datowania zabytku legnickiego, niż na średniowiecze, jest całkowicie uzasadniona.

Pugał ten odkryto w studni razem z fragmentami naczyń z przełomu XV i XVI w. (Firszt 1996, s. 143). Obosieczny brzeszczot zabytku z ul. Bankowej zaopatrzono dodatkowo w podkrzyże (ricasso) z trzema strudzinami, co sugeruje raczej jego nowożytną metrykę. Istnieją wprawdzie podobnie ukształtowane głównie mieczowe, należące do typu XIX wg E. Oakeshotta (2002a, s. 197), datowane od 2. poł. XIV do XVI w., nie są one jednak formami często spotykanymi (Oakeshott 2002, s. 73).

Brzeszczoty o analogicznym profilu stają się powszechne także wśród późniejszych lewaków z 2. poł. XVI i 1. poł. XVII w. (por. Mann 1962, s. 400-402, nr kat. A 795, A 796, A 805; Haedeke 1982, s. 48, nr kat. 18.5; Dolínek, Durdík 1995, s. 114, ryc. 134; Peterson 2001, ryc. 49).

Na zastawie głowni okazu legnickiego, tuż przy nasadzie, obustronnie wybito po trzy litery T, wypełnione złotym metalem (ryc. 24b). Nie są to raczej znaki zgrzebla, jak podnoszono w pracach bronioznawczych (Lewandowski 1986, s. 111). Podobny sposób oznaczenia widoczny jest na identycznie ukształtowanej głowni wspomnianego zabytku z Wallace Collection (Mann 1962, s. 384). W tym wypadku występuje na ricassie pojedyncza, wykładana mosiądzem litera R (Mann 1962, s. 384).

Doskonałym źródłem na poparcie tezy o XVI-wiecznej metryce okazu legnickiego jest także płyta nagrobna rycerza von Polckaw († 1569 r.), wmurowana w ścianę zewnętrzną kościoła pw. św. Szymona i Tadeusza w Rogoźnicy, pow. świdnicki (ryc. 25a). Na przedstawieniu tym widnieje pugińał u prawego boku postaci, zaopatrzony w stożkową, rozszerzającą się ku górze rękojeść, zwieńczoną tarczową głowicą z rozpoznawalnym zaklepaniem trzpienia. Dostyć schematycznie ukazany jelec pozbawiony dekoracji, o ramionach lekko zagiętych w kierunku głowni, ma nieznacznie pogrubione zakończenia.

Najbardziej charakterystyczna jest jednak pochwa, przedstawiona jako metalowa, z bogato zdobioną, wielką gałką o formie przypominającej owoc agrestu. Ze względu na stopień zniszczenia piaskowcowej płyty nie jest możliwe dokładne odtworzenie ornamentyki poszycia pochwy. Wiadomo tylko, że była ona w przekroju wielokątna, w przeciwieństwie do na ogół spotykanych okrągłych (Peterson 2001, s. 45).

Najbliższym odpowiednikiem przedstawienia z Rogoźnicy jest jednosieczny pugińał, wyłowiony z Renu koło zamku Woerden w Holandii (ryc. 25b). Pochwę tego egzemplarza wykonano metodą platerowania żelazem grubości 0,1 cm, które od wewnętrznej strony zlutowano miedzią. Na poszyciu pochwy przymocowano półokrągłe w przekroju pierścienie, dzielące całość na pola dekorowane trybowaniem i wybijaniem (Ypey 1964, s. 586). Podzielona na sześć pól gałka pochwy, analogiczna do przedstawienia śląskiego, zdobiona jest od strony zewnętrznej czterema maskami. Zdaniem badaczy przypomina ona stylem ornamentykę merowińską, spotykaną na okuciach z brązu (Ypey 1964 s. 589). Od zewnętrznej strony pochwy, między pierwszym a drugim z podwójnych pierścieni, wykonano okrągły otwór, podczas gdy na wysokości czwartego występuje grzybkowaty nit. Rozwiązanie takie umożliwiałało troczenie broni do pasa (Ypey 1964, s. 589). Jelec

okrągły, zagięty lekko w kierunku głowni, ma ramiona zakończone kulistymi łezkami; z jednej strony zaopatrzony jest w obłęk o małych wymiarach, co uniemożliwia przełożenie przezeń kciuka (Ypey 1964, ryc. 1). Na przykładzie holenderskiego zabytku można wskazać na etap przejściowy w ewolucji pełnego obłędu, rozpoczynającej się od wspomnianych tarczek montowanych przy średniowiecznych nożach bojowych i kordach. Podobne jelce o zakończeniach kulistych, czasem zdobionych puklowaniem, pojawiają się przy najwcześniejszych pugińałach renesansowych (Peterson 2001, s. 41, ryc. 45) i ewoluują przez cały XVI w.

Pugińał z Woerden zdobiony w stylu właściwym dla niemieckiego renesansu, zgodnie ze zdaniem J. Ypeya powiązać można z obłęzieniem Woerden w 1574 r. oraz landsknechtami niemieckimi w służbie przywódcy tzw. Rewolucji Niderlandzkiej Wilhelma I Orańskiego (Ypey 1964, s. 589). Chronologia taka, odpowiadająca dacie umieszczonej na nagrobku z Rogoźnicy, powinna jednak być traktowana jako czas używania, a nie pojawienia się omawianej odmiany.

Dwa kolejne, charakterystyczne dla odmiany 2 zabytki, odnalezione na terenie Lubeki, datowane są przez badaczy na 1. poł. XVI w. (Falk 1988, s. 152). Jeden z nich charakteryzuje się jelcem podobnym do okazu holenderskiego, tarczową, niezdobioną głowicą oraz jednosieczną, trójkątną w przekroju głownią (Falk 1988, s. 152, ryc. 100.4). Drugi, starannie wykonany, ma głowicę dekorowaną grawerowanym motywem rozetowym. Trzpień zaklepano dodatkowo na podkładce z miękkiego metalu, wyciętym w kształt przypominający kwiat lub rozetę. Jelec, o rozklepanych taśmowato końcach wywiniętych na zewnątrz, wygięty jest w kierunku obosiecznej głowni. Mimo bogatego zdobienia bronioznawcy niemieccy uważają ten egzemplarz za broń używaną wyłącznie przez przedstawicieli niższych warstw społecznych (Falk 1988, s. 152, ryc. 100.5).

Kunsztowna dekoracja, zwłaszcza w przypadku pugińałów renesansowych, jest cechą ogólną (Peterson 2001, s. 46) i nie może świadczyć o przynależności właściciela do określonego stanu. Egzemplarze odmiany 2. są najpowszechniejszymi i najdłużej używanymi pugińałami landsknechtowskimi (por. Peterson 2001, s. 45). Czas ich największej popularności przypada na okres od początku XVI w. do 3. ćw. tego stulecia. Wszystkie przytoczone cechy formalne oraz analogie wydają się świadczyć o podobnej metryce zabytku z ul. Bankowej, w Legnicy.

Wydzielony przez Lewandowskiego (1986) typ IV pugińałów średniowiecznych, którego jedynym reprezentantem jest omawiany egzemplarz, naszym zdaniem należy wyłączyć z klasyfikacji, gdyż jego forma właściwa jest już dla renesansu.

Odmiana 3

Odmiana 3 jest kombinacją dwóch wcześniej wymienionych. Charakteryzuje się tarczową, szeroką głowicą i wygiętym w kierunku głowni jalcem o wolutowo zwiniętych końcach ramion. Pochwa, wykonana w innym stylu niż poprzednie, pozbawiona jest gałki wielkością odpowiadającej głowicy. Poszyte, ujęte okuciami metalowymi, tworzyło drewno obciągnięte skórą. Trzewik czasem wyposażano w jeden lub kilka pierścieni.

Przy broni tej występują także metalowe pochwy, okrągłe w przekroju, równomiernie zwężające się w kierunku trzewika, czasem zakończonych niewielką kulą, które rozpowszechniają się w 2. poł. XVI w. (por. Müller, Kölling 1981, nr. kat. 191-193).

Modelowy przykład pugała, należącego do omawianej odmiany, widnieje na nagrobku Urbana von Nimitz, († 1566 r.), na ścianie zewnętrznej kościoła Matki Boskiej Królowej Polski w Przerzeczynie Zdroju, pow. dzierzoniowski (ryc. 26). Wyraźnie zaznaczono zagięty w kierunku głowni jalec, tarczową głowicę oraz pochwę ze skóry z metalową szyjką i okrągłym w przekroju trzewikiem. Broń u prawego boku rycerza ma specjalną żabkę, zaopatrzoną w dwa rzemienie mocujące do pasa.

Pugał znaleziony w miejscowości Chodaki nad rzeczką Pisią, w byłym woj. sieradzkim, ma podobny do przedstawienia śląskiego wygięty jalec, który jednak sprawia wrażenie założonego odwrotnie (Głosek 1991/92, s. 195 – 196).

Wyraźną analogią do pugała na nagrobku Urbana von Nimitz jest wspomniana broń na ołtarzu ze Spisskiej Soboty (Cidlinska 1989, s. 82), co łącznie z charakterystyką zabytku przerzeczynskiego sugeruje współczesność odmian 2 i 3.

Odmiana 4

Formą przejściową między odmianą 2, z krótkim jalcem zakończonym łezkami, a późnym rodzajem pugała landsknechtowskiego z wydątną głowicą, jest broń wyrzeźbiona na nagrobku Hansa von Peterwalde († 1553 r.) z kościoła św. Jakuba w Pieszcach, pow. dzierzoniowski (ryc. 27a).

Jalec, o ramionach rozszerzających się w kierunku rombówatych zakończeń, wyposażono w dobrze wykształcony obłęk. Głowica nie ma już kształtu tarczowego, lecz jest wyższa i przyjmuje stożkową formę. Pochwę najprawdopodobniej uformowano w pierwotnie z drewna, na które skośnie nawinięto pas skóry. Analogiczny sposób wykonania tego elementu znany był już pod koniec XIV w., czego dowodem są malowidła ściennie z kościoła św. Mikołaja w Stralsundzie (Schoknecht 1983, s.

233). Trzewik i szyjkę wytłoczono z niezdobionej blachy metalowej. Najprawdopodobniej do szyjki, od wewnętrznej strony, zamocowano dwa rzemienie, na których pochwa zwiesza się z pasa. Ze względu na rodzaj trzonu, nierozszerzającego się w kierunku szczytu oraz wysoką głowicę, omawiany pugał należy włączyć do odrębnej odmiany 4, pojawiającej się ok. poł. XVI w.

Wśród znalezisk, które pochodzą najprawdopodobniej z okolic Nysy, na szczególną uwagę zasługuje pugał publikowany przez H. Dittricha (1930, tabl. 1), znajdujący się w kolekcji przedwojennego Muzeum Towarzystwa Sztuki i Starożytności w Nysie²⁵ (ryc. 27b). Odpowiada on dokładnie opisanej wcześniej odmianie. Niestety, autor opracowania nie podaje bliższych informacji na temat okoliczności znalezienia broni, a jej obecne miejsce przechowywania pozostaje nieznane²⁶. Fakt, że kolekcje muzeów regionalnych, w przypadku zabytków archeologicznych, tworzone głównie w oparciu o znaleziska z najbliższego obszaru, pozwala na sformułowanie hipotezy o lokalnej proveniencji broni z muzeum w Nysie. W dawnej księdze wpływów Museum für Kunstgewerbe und Alterthümer istnieje zapis na temat broni z XVI w., o długości 30 cm, z drewnianym trzonem i pochwą (EK, ABTH C, nr. 121:82), z kolekcji Muzeum Sztuki i Starożytności w Nysie, określonej jako *Spitzdolch*. Wszakże trudno jednoznacznie na podstawie informacji, którymi dysponujemy, zidentyfikować ten przedmiot z egzemplarzem publikowanym przez H. Dittricha (1930, tabl. 1)

Odmiana 5

Późnorennesansowe pugały odmiany 5 są ostatnią formą związaną z ewolucją pugała landsknechtowskiego. Charakteryzują się głowicami znacznych rozmiarów, czasem zaburzających proporcję broni. Elementy te mają bardzo często heksagonalny przekrój poziomy. Krótkie jelce o zakończeniach przypominających owoce granatu, zaopatrzone są w ostatecznie wykształcony, choć niewielki obłęk. Łezki przy ramionach jalców stanowią najprawdopodobniej daleką reminiscencję „nerek”, właściwych dla średniowiecznych pugałów nerkowych. Występowanie obłęku zbliża omawianą formę do lewaków. Typowa dla pugałów landsknechtowskich oprócz jelca i wydątnego głowicy jest m.in. pochwa, okrągła w przekroju, zdobiona żebrowaniem oraz motywami sznurowymi i zaopatrzona często w kieszenie

²⁵ Museum des Neisser Kunst- und Altertumsvereins.

²⁶ Za informację na temat braku tego zabytku w zbiorach Muzeum w Nysie autor dziękuje serdecznie Pani Dyrektor Krystynie Wińskiej

dla dodatkowego nożyka i szydła (Müller, Kölling 1981, s. 77).

Wielkich rozmiarów zakończenia pochwy, jak przy pugińalach odmiany 2, z reguły nie występują. Zachowane egzemplarze, o długości całkowitej ok. 40 cm, mają często ozdobne trzony rękojeści z opłotem drucianym lub obleczone są jaszczurem i ujęte dekoracyjnymi okuciami (ryc. 28b). Brzeszczoty z ricassem są wąskie, obosieczne z ością lub strudziną biegnącą przez środek (Müller, Kölling 1981, s. 386, ryc. 198-202). Według opinii niektórych bronioznawców, oręż ten występował w ostatniej ćw. XVI w. na ściśle określonym obszarze, ograniczającym się do wschodnich Niemiec, a w szczególności Saksonii (Peterson 2001, s. 45). Trudno zgodzić się jednak z tak wyznaczonymi granicami geograficznymi, wobec znalezisk analogicznych pugińaliów znanych z Lubeki i Hamburga (Ullmann 1961, s. 114-115, ryc. 26;27).

Zdecydowanie mniej kontrowersji wzbudza zaproponowane datowanie na 4. ćw. XVI w. Tak ustalone ramy chronologiczne odpowiadają także wiekowi przedstawień na płytach nagrobnych z terenu Śląska. Najbardziej wierne odwzorowanie takiego pugińala znajduje się na płycie Friedricha von Porsnitz z końca XVI w., na zewnętrznej ścianie kościoła Podwyższenia Krzyża Świętego w Wiadrowie, pow. jaworski (ryc. 28a). Sferyczną, wielokątną głowicę, przedzieloną w połowie poprzeczną listwą, zdobioną ornamentem sznurowym. Jelec o ramionach zakończonych łezkami wyposażono w kunsztownie wycięty obłęk. Najwyraźniej widoczna jest jednak dekoracja okrągłej, metalowej pochwy, zaopatrzonej w dodatkowe kieszenie, z których wystają nożyki lub szydła. Ozdobiono ją sznurowo ornamentowanymi pierścieniami oraz gęstym, drucianym opłotem, w którym wykonano okienka. Płyta z Wiadrowa ma pozostawione puste miejsca na datę urodzenia i śmierci, co świadczy, że wykonano ją jeszcze za życia właściciela.

Pugińal o głowicy heksagonalnej w przekroju poziomym znajdował się w przedwojennej kolekcji Muzeum Towarzystwa Sztuki i Starożytności w Nysie

(Dittrich 1930, tabl. 1). Miejsce przechowywania oraz dokładne okoliczności jego odkrycia na obecnym etapie badań nie są jednak znane. Egzemplarz nyski formą oprawy odpowiada omawianej odmianie (ryc. 28c).

Podobne pochwy pugińaliów do tej z przedstawienia wiadrowskiego, datowane na 2. poł. XVI w., przechowywane są w Deutsches Historisches Museum w Berlinie (Müller, Kölling 1981, s. 385, ryc. 191-193).

Analogicznym zdobieniem pochwy oraz formą jelca odznacza się pugińal na płycie rycerza z rodu von Niemitz, z końca XVI w., w zewnętrznym murze kościoła Matki Boskiej Królowej Polski w Przerzeczynie Zdroju, pow. dzierzoniowski (ryc. 29a). Okienka, w odróżnieniu od pochwy pugińala wiadrowskiego, są romboidalne.

Jako kolejny przykład pugińala landsknechtowskiego, odmiany 5, można prawdopodobnie potraktować broń wyobrażoną na rycerskiej płycie nagrobnej († 1580 r.) z kościoła św. Marii Magdaleny we Wrocławiu (ryc. 29b). Najbardziej czytelne w tym przypadku jest odwzorowanie pochwy, zdobionej potrójnymi pierścieniami, dzielącymi poszycie na pola dekorowane ornamentem florystycznym.

Zabytek odmiany 5, z kolekcji Odescalchi (ryc. 30a), określony został przez badaczy jako landsknechtowski i najprawdopodobniej śląski (Carpegna 1969, s. 53, nr kat. 300). Wskazują oni szczególnie na podobieństwo w ornamentyce tego egzemplarza do wyrobów cieszyńskich rusznikarzy (Carpegna 1969, s. 53). N. di Carpegna (1969, s. 53) ustala chronologię pugińala na poł. XVI w., przyznając jednocześnie, że istnieją problemy z dokładnym datowaniem, gdyż oręż taki popularny był także w ostatniej ćw. XVI w.

Drugim znanym zabytkiem należącym do odmiany 5. jest pugińal znaleziony najprawdopodobniej w Raciborzu, przechowywany w tamtejszym muzeum (ryc. 30b).

Wobec powyższych ustaleń można stwierdzić, że na Śląsku pugińale odmiany 5. występują w 2. poł. XVI w., a przede wszystkim w 4. ćw. tego stulecia.

C. PUGINAŁY ŚLUBNE

Najprawdopodobniej w 2. poł. XVI w. z odmiany 1. wykształcił się inny wariant pugińaliów landsknechtowskich, odznaczający się delikatniejszą budową. Charakteryzował się sferyczną, czasem wielokątną w przekroju głowicą, wrzecionowatym trzonem, czasem wykonanym w całości z metalu, oraz jelcem zagiętym w kierunku głowni lub zakończonym łezkami.

Omawiana broń była noszona głównie przez szlachtę, w komplecie z mieczem lub rapierem.

Spośród śląskich przykładów przedstawień takich pugińaliów można przytoczyć płyty nagrobne: Baltazara Schaffgotsch († 1561 r.) z kościoła św. Michała Archaniola w Czernicy, pow. jeleniogórski (ryc. 31a); Ottona von Czedlicz († 1562 r.) oraz Ottona von Zedlitz, († 1570) w kościele św. Andrzeja w Prochowicach, pow. legnicki.

Zachowane okazy mają głównie sztyletowe, jak zabytek (nr inw. H 82), opatrzony datą 1556,

z Armeria Real w Turynie (ryc. 31b) lub pugińał (nr inw. 1035) o brzeszczocie z datą 1555 i niemiecką inskrypcją z kolekcji Odescalchi (Carpegna 1969, s. 51, nr kat. 290).

Niezwykle interesujący egzemplarz, ze stalową rękojeścią, trawionym ornamentem, napisem, inicjałami *ML* i datą 1553 na głowni, odkryto w trakcie wykopalisk na terenie Lubeki (Ullmann 1961, s. 126). Inskrypcja, która brzmi *Hertze Leff Küsse mych kann yck es donn so vögel ych dych anno 1553*, zdaniem językoznawców napisana została w średnio-dolnoniemieckim, właściwym dla obszaru Brunzswiku (Ullmann 1961, s. 126/127).

Treść napisu jest ściśle związana z ceremoniałem ślubnym (Ullmann 1961, s. 127) i jest raczej luksusową pamiątką po tym wydarzeniu, niż bronią.

Prawdopodobnie wszystkie opisywane przedmioty, opatrzone datami, należy traktować jako specjalną broń wykonaną z okazji ślubu.

Można również przypuszczać, że formalnie analogiczne pugińały, przedstawiane często na nagrobkach szlachty śląskiej, miały podobny charakter i były symbolem wierności rycerza wobec damy serca.

Rycerskiego charakteru omawianego oręża nie przekreśla wcale fakt odnalezienia jednego z okazów na terenie miasta, które w średniowieczu pełniło wiodącą rolę w Hanzie. Przejmowanie stylu życia i kultury feudałów przez dawnych mieszczan było powszechne nie tylko w potężnych ośrodkach światowego handlu, jak Lubeka, lecz także mniej znaczących miastach już od średniowiecza.

D. LEWAKI

Około połowy XVI w. lub, jak niektórzy twierdzą, w latach 40. tego stulecia (Oakeshott 2000, s. 229) zaczęła ewoluować inna forma sztyletu, stanowiącego komplet z rapierem i oprawianego w tym samym stylu. Służyła ona przede wszystkim do obrony przed ciosami przeciwnika i trzymana była w lewej ręce; stąd pugińał taki nazywany jest lewakiem (Żygulski, 1975, s. 158). Całkowicie wykształcony lewak miał jelec o długich ramionach z pierścieniem chroniącym kciuk, który w czasie trzymania broni spoczywał na płazie zastawy. Nie jest definiującą cechą sztyletów do lewej ręki istnienie tępego odcinka zastawy, jak twierdzą niektórzy bronioznawcy (Gradowski, Żygulski 1998, s. 29). W europejskich kolekcjach muzealnych istnieją lewaki zaostrome na całej długości głowni (Müller, Kölling 1981, s. 235, ryc. 191, 197), choć nie są one powszechne. Ogólnie można przyjąć,

podobnie jak uczynił to H. Seitz (1968, s. 185), że okazy z podkrzyżem (ricassem) przeważają wśród przedstawicieli omawianego typu.

Lewaki stanowiły oręż stosowany wyłącznie do walki pieszej, często w pojedynkach. Na płytach nagrobnych z terenu Śląska przedstawiane są szczególnie często na przełomie XVI i XVII w. Jako przykład można przytoczyć nagrobki: Bernhardta Schaffgotsch obok kościoła św. Jana Chrzciciela w Cieplicach Śląskich (ryc. 32a), Georga von Falkenhain († 1590 r.) na ścianie kościoła NMP w Głosce, pow. średzki (ryc. 32b) oraz rycerza Georga von Obergk († 1610 r.) z bazyliki mniejszej św. Piotra i Pawła w Strzegomiu.

Na obecnym etapie kwerendy nie jest mi znane żadne znalezisko ze Śląska, które można potraktować jako całkowicie rozwiniętą formę lewaka.